

УДК 631.115

Могильний О.М.
кандидат економічних наук

ФОРМУВАННЯ БАГАТОУКЛАДНОСТІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК ЗАСІБ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ

Проаналізовано основні етапи реструктуризації колективного сектора, окреслено зміни, що відбулися в організаційній структурі сільського господарства. Показано потенційні можливості різних форм власності і господарювання щодо реалізації селянами своїх економічних інтересів. Висвітлено деякі напрями державної регуляторної політики в сучасних умовах.

Незавершеність реформ в агропромисловому комплексі, відсутність радикальних структурних перетворень, погіршення фінансово-господарського стану галузі та інші негативні явища до останнього часу пов'язувались з непристосованістю до ринкових умов функціонування основної ланки сільськогосподарського виробництва — колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). Посилена увага реформаторів до цієї форми господарювання не випадкова, адже саме вона була найбільш поширеною в Україні. Станом на 1 січня 2000 р., за даними Держкомзему, КСП мали майже 80 відсотків земель, що знаходились у власності та користуванні сільськогосподарських підприємств, а виробили разом із суспільним сектором за 1999 р. лише 40 відсотків валової продукції.

Економічні відносини, які проявляються через діяльність КСП, за своєю природою не можуть бути позитивними або негативними. Характерні в останні роки для цієї форми господарювання звужений тип відтворення, суцільні неплатежі,

нарощування обсягів бартерних (товарообмінних) операцій, відсутність мотивації до прибуткової діяльності, позабалансовий обіг капіталів, прагнення до самозбереження за будь-яку ціну тощо властиві для системи економічних відносин в цілому і усіх її суб'єктів, незалежно від організаційно-правового статусу. Збитковість 86 відсотків КСП за підсумками 1999 р. — це інтегральний результат аграрної політики держави. Тому заміна адміністративними методами неринкової організаційно-правової форми "КСП" на ринкову "приватну з орендними відносинами" не дасть очікуваних наслідків. Вони повинні доповнюватись відповідними перетвореннями у сфері економічних відносин. Домінуючою стороною є "правила гри", зміст системи господарювання на рівні макроекономіки, оскільки вона являє собою більш динамічну сторону цілого, яким є економіка країни.

Управлінські дії в аграрній політиці необхідно спрямувати на опрацювання ефективних механізмів фінансово-кредитного, цінового, матеріально-технічного, податкового,

страхового, маркетингового та іншого забезпечення новоутворених формувань приватного типу. У разі нерозв'язання цих застарілих проблем аграрної політики нові підприємства не зможуть реалізувати свій потенціал і будуть відтворювати виробництво у той же спосіб, що і їх попередники.

Земельні відносини в значній мірі є визначальними щодо характеру і змісту економічних відносин в аграрній сфері виробництва. Найбільш суттєві зміни у їх реформуванні покладено нами в основу при аналізі етапів реформування КСП. Роки реформ, починаючи з 1991 р. і дотепер, умовно можна поділити на чотири етапи.

Перший (1991 — 1993 роки) позначений розробкою законодавчої бази для проведення земельної реформи. Усі землі України, які були виключно державною власністю, оголошено з 15 березня 1991 р. об'єктом земельної реформи [1]. Внесені зміни і доповнення до Земельного кодексу визначають порядок передачі громадянам України у приватну власність земельних ділянок для ведення особистих підсобних господарств (ОПГ). У цей час характерним є нерозуміння більшістю керівників і спеціалістів агропромислового комплексу безальтернативності реформуванню КСП, завищені оцінки їх потенціалу як ринкових організацій. Про це свідчить прийняття Закону України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" від 14 лютого 1992 р. № 2114-ХІІ. У ці роки відроджується фермерський рух, проводиться курс на лібералізацію ринків, у тому числі

продовольчих, при збереженні надмірного адміністративного втручання державних органів як в центрі, так і в регіонах у господарську діяльність сільськогосподарських підприємств.

Другий (1994—1996 роки) зумовлений указами Президента України щодо прискорення земельної реформи, паювання земель, переданих у колективну власність КСП. Практично було завершено роздержавлення та паювання сільськогосподарських угідь. Понад 6 млн. громадян отримали сертифікати на право приватної власності на земельну частку (пай). Новою Конституцією України гарантовано право власності на землю, яке набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою. Усі суб'єкти права власності визнано рівними перед Законом. Колективна власність на землю у цей час функціонувала як власність самих КСП, а більшість їх членів фактично залишалася відчуженими від землі, результатів господарювання і управління господарствами. В цей період за міждержавними угодами в Україні починають діяти кілька технічних проектів щодо приватизації землі та майна і структурної реорганізації КСП. Одночасно йде активний пошук ринкових засад державної аграрної політики. Зменшуються номенклатура і обсяги продукції КСП, що звичайно закуплялася за державним замовленням.

Третій (1997 — грудень 1999 років) пов'язаний із загостренням проблем земельної реформи, поглибленням кризових явищ,

здійсненню неправомірних дій членами КСП стосовно своїх паїв. Більшість із них, як свідчить аналіз звернень громадян в органи державної виконавчої влади, усвідомлювали незворотність ринкових перетворень, відчували на собі негативні наслідки імітації реформ через масові зловживання керівників господарств своїм положенням, зростання заборгованості по заробітній платі, занепад соціальної сфери села тощо.

Це зумовлено і тим, що не було чітко окреслено терміни завершення земельної реформи. Станом на 1 грудня 1999 р. силами донорських проектів було реструктуризовано всього 406 КСП. На їх матеріальній базі було створено 524 юридичні особи ринкового типу, які започаткували свою господарську діяльність на основі приватної власності на землю та майно. При цьому близько 7 тис. громадян вийшли зі складу колективних підприємств із своїми земельними та майновими паями, виділеними в натурі для ведення ОПГ. У цей час міжнародні фінансові установи жорстко "прив'язують" подальше кредитування під зобов'язання держави завершити приватизацію переробних та агросервісних підприємств, поглибити структурну перебудову КСП, в рамках адміністративної реформи удосконалити управління АПК, створити умови для функціонування прозорого ринку землі, сільськогосподарської продукції, продовольства, енергоносіїв.

Четвертий (грудень 1999. — донині), викликаний прийняттям Указу Президента України "Про

невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" від 3 грудня 1999 р. Він фактично визначає модель реструктуризації КСП, відпрацьовану за останні роки. Разом з тим, указ гостро висвітлив недосконалість правового поля, пов'язаного із масовою трансформацією колективних господарств. За останні 6 місяців, що минули з дня прийняття грудневого Указу Президента України, було розроблено 28 нормативно-правових актів, в тому числі: проект Земельного кодексу, законопроекти щодо іпотеки, сплати фіксованого податку новоствореними приватними формуваннями, соціального страхування та пенсійного забезпечення селян, що здають в оренду земельні частки (паї) і майно, а також зайнятих у ОПГ, деяких заходів поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств, формування і функціонування аграрного ринку тощо.

В результаті вжитих центральними і місцевими органами виконавчої влади заходів щодо реструктуризації КСП відбулися суттєві зміни в організаційно-правовій структурі сільськогосподарського виробництва в Україні. Якщо станом на 1 січня 2000 р. колективні сільськогосподарські формування (КСП, спілки селян, колгоспи) складала 73 відсотка, господарські товариства — 14, приватні підприємства з орендними відносинами та сільськогосподарські кооперативи по 2, агрофірми — 5, інші формування — 4 відсотки [2], то через п'ять місяців поточного року, за

інформацією Мінагрополітики, на базі 10,7 тис. недержавних сільськогосподарських підприємств, які підлягали реформуванню, створено біля 13,0 тис. приватних структур. Із них 6,0 тис. (46 відсотків) — господарські товариства, 3,2 тис. (25 відсотків) — сільськогосподарські кооперативи, 2,7 тис. (21 відсоток) — приватно-орендні підприємства, майже 1 тис. (7 відсотків) — селянські (фермерські) господарства та 0,1 тис. (1 відсоток) — інші формування. Коефіцієнт фрагментації склав 1,20, тобто на базі майнових і земельних комплексів кожних 100 реструктуризованих КСП створено 120 сільськогосподарських підприємств ринкового типу. Це в середньому в Україні, а в Запорізькій області цей показник дорівнює 1,61, Автономній Республіці Крим — 1,45, Дніпропетровській — 1,37, Одеській області — 1,33. Можна зробити висновок, що реструктуризація КСП відбулася без надмірного їх подібнення із збереженням цілісності господарського використання новоствореними приватними формуваннями землі та майна на основі оренди земельних часток і майнових паїв селян.

Найбільшу питому вагу серед правонаступників КСП займають господарські товариства, а найпоширенішим видом серед них є товариства з обмеженою відповідальністю. Поняття і види господарських товариств, правила їх функціонування визначені Законом України “Про господарські товариства”. Якщо в середньому в державі їх майже половина, то в Донецькій області — 76 відсотків,

Черкаській — 71, Сумській — 70, Чернівецькій — 60, а у Волинській лише — 15,5, Івано-Франківській — 16,8 відсотка. У товариствах з обмеженою відповідальністю майнові управлінські відносини відокремлені від трудових. До небажаних наслідків для більшості селян, як правило, відносять неможливість виділення в натурі земельного паю, переданого до статутного фонду товариства. Прибутки серед його учасників розподіляються пропорційно внесеному ними капіталу, що також обмежує можливість більшості селян в їх отриманні.

Іншою формою господарювання є сільськогосподарські кооперативи, які складають четверту частину серед правонаступників КСП. Цей показник у розрізі регіонів також характеризується значною строкатістю. Так, якщо у Волинській області серед новостворених господарюючих суб'єктів їх 73 відсотки, Рівненській — 59, Миколаївській — 57, то у Тернопільській області лише 3 відсотки, Львівській — 5, Луганській — 8 відсотків. Члени кооперативу (крім асоційованих) зобов'язані брати трудову участь у процесі виробництва, законодавством передбачені рівні права у прийнятті управлінських рішень за принципом “один член кооперативу — один голос”. Учасники цього формування передають право користування належною їм земельною ділянкою кооперативу як пайовий внесок. А в разі виходу з нього одержують його в натурі. Порядок використання доходу кооперативу встановлюється статутом. При

великій кількості засновників кооператив мало чим відрізнятиметься за внутрішньогосподарськими відносинами від колгоспу. Є й інші проблеми в його організації. Тому Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію" потребує суттєвого удосконалення, на що наголошують економісти-аграрники, які досліджують цю проблему [3].

Серед нових форм господарювання кожне п'яте — це приватне підприємство з орендними відносинами (приватно-орендне). Правовий статус таких господарюючих суб'єктів визначається Законом України "Про підприємства в Україні". Природньо, що власність і управління майном у приватному підприємстві не розмежовуються. Майнові та земельні паї колишніх членів КСП у таких господарствах використовуються на основі оренди. Орендодавці мають право отримувати орендну плату на рівні не менше одного відсотка вартості орендованої земельної частки (паю). Якщо в середньому по Україні грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь (з урахуванням застосування коефіцієнта 2,07 до грошової оцінки сільськогосподарських угідь, проведеної станом на 1 липня 1995 р.) складає 7334 грн., то вартість середнього за розміром (4,2 га) земельного паю дорівнює 30803 грн., а захищений грудневим Указом Президента України мінімум — 308,03 гривень [4]. На наш погляд, встановлений мінімум є важливим чинником на початку реформ, оскільки, як правило, відсутнє

конкурентне середовище у сфері оренди землі. І в разі створення стабільних умов для прибуткової діяльності у сільському господарстві можливе формування більш сприятливого клімату для орендодавців землі і земельних паїв.

За час масової реструктуризації КСП створено сім відсотків селянських (фермерських) господарств. В окремих регіонах є суттєві відхилення. У Дніпропетровській області серед зареєстрованих підприємств формувань фермерського типу 25 відсотків, Закарпатській — 23, Запорізькій — 21 відсоток, а в Автономній Республіці Крим, Волинській і Полтавській областях — лише 2%.

Досвід господарювання на орендованих землях, в тому числі і посвідчених сертифікатами, вже має значна кількість фермерських господарств. За матеріалами проведених обстежень 32,8 тис. селянських (фермерських) господарств станом на 1 січня 1999 р. орендували майже 200 тис. га землі, або 19 відсотків від загальної площі, яку вони обробляють. Причому 767 господарств, або 2,3 відсотка від усіх обстежених, орендували біля 150 тис. га земель, або дві третини орендованих фермерським сектором України [5].

Щодо ефективності використання робочої сили, землі та інших засобів виробництва, то дані, подані за результатами опитувань голів та членів фермерських господарств, дають суперечливу картину і не можуть бути використані нами для об'єктивних узагальнень.

Одночасно із створенням юридичних осіб під час реструктуризації КСП 170 тис. громадян скористалися наданим їм правом виходу зі складу КСП і приєднали свої земельні частки (паї) до ОПГ без створення юридичної особи. Майже половина із них припадає на Івано-Франківську (24,6 відсотка) і Львівську (25,2 відсотка) області. Це пояснюється тим, що приватизація землі тут здійснена у інший спосіб, ніж в країні, — без передачі її КСП, а через сільські (селищні) ради. Жодного випадку, пов'язаного із розширенням земельної ділянки ОПГ, не зареєстровано в Автономній Республіці Крим і Луганській області. До однієї тисячі громадян, що збільшили свої ОПГ, налічується у Житомирській (0,1 тис.), Миколаївській (0,2 тис.), Вінницькій (0,5 тис.), Чернігівській (1,0 тис.) областях. Це явище потребує глибокого науково-практичного осмислення як в окремих регіонах, так і в масштабах держави. І на цій базі — опрацювання та прийняття закону про особисте селянське господарство, який би визначив його правовий статус, критерії, що відрізняли б його від ОПГ, чітко окреслив права і обов'язки та гарантував соціальний захист зайнятих в ньому громадян.

Прогнозні оцінки щодо зміни способів і методів господарювання новоствореними формуваннями приватного типу, гнучкості їх при реагуванні на сигнали ринків, привабливості для інвесторів, мотивації менеджменту до прибуткової діяльності є проблематичними, оскільки зазначені

характеристики в значній мірі залежать від чинників, які виходять за межі економіки підприємств, організаційно-правової форми господарської діяльності і сільського господарства як складової національної економіки. На наш погляд, із завершенням реструктуризації КСП створено більш сприятливі передумови для формування і розвитку багатокладної ринкової економіки у сфері сільськогосподарського виробництва.

Загальновизнаними в економічній літературі основними ознаками економічного укладу є тип власності, його частка у структурі валового продукту та здатність до відносно самостійного відтворення. За цими критеріями до економічного укладу у сільському господарстві можна віднести: сукупність господарюючих суб'єктів, заснованих на колективному типі власності (КСП, сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства усіх видів); підприємства, утворені на власності фізичної особи (приватні, приватно-орендні, селянські (фермерські) господарства (якщо засновником є одна особа); форми ведення сільського господарства, започатковані на власності сім'ї та інших родичів, які об'єдналися для спільної діяльності (особисті підсобні і селянські (фермерські) господарства).

Багатокладність економіки сільського господарства доповнюють підприємства державної власності, яких станом на початок 2000 р. налічувалось 1247 юридичних осіб, комунальні підприємства — 466, спільні підприємства — 153 та інші.

Всього в галузі у 1999 р. налічувалось 63,6 тис. об'єктів за організаційно-правовими формами господарювання [6].

Характерною особливістю багатокладної економіки перехідного періоду, на наш погляд, є, по-перше, динамізм організаційно-правових структур, що формують окремі уклади економічної діяльності на селі, які в свою чергу входять до цілісної системи аграрних відносин. Системоутворюючим фактором при цьому є непрагнення різних суб'єктів до тотожності одного панівного типу власності (як це було у дореформений період), а їх тенденція до різноманітності, посилення взаємозв'язків та взаємопереходів в залежності від координат, заданих економічною політикою держави. Це важливо враховувати у практичній роботі при створенні сучасних умов діяльності різних форм власності та господарювання, особливо в частині доступу до кредитних ресурсів, ринків сільськогосподарської продукції, продовольства, засобів виробництва для села. Різнокладність за певних умов може бути одним з важливих факторів стабілізації аграрного сектора економіки.

По-друге, приватні підприємства, що утворені під час реструктуризації КСП, перетворюються переважно із об'єктів державної аграрної політики у більш повноцінних суб'єктів ринкових відносин, оскільки держава відійшла від методів адміністративного втручання у їх господарську діяльність, прямих бюджетних субсидій окремих програм і заходів, постачання матеріально-технічних ресурсів, обмеження на

переміщення сільськогосподарської продукції тощо. У зв'язку з цим значно актуалізуються вимоги до рівня менеджменту, уміння та навиків керівників приймати оптимальні управлінські рішення в умовах конкурентного середовища, жорсткого дефіциту ресурсів та підвищення стандартів до якості сільськогосподарської сировини і продовольчих товарів.

По-третє, настає персоніфікована економічна відповідальність за результати господарювання. Як радикальний захід — банкрутство з усіма наслідками для сільських поселень, керівників приватних формувань і найманих працівників. Наскільки реальне це явище, підтверджує практика функціонування селянських (фермерських) господарств. Так, за 1999 рік припинили свою діяльність 794 юридичні особи, або 2,3 відсотка до їх загальної кількості [7].

І останнє. Реалізація колишніми членами КСП права приватної власності на землю призведе до ще більшого соціально-економічного розшарування селян. За даними Держкомзему станом на 28 квітня 2000 р., кількість нотаріально посвідчених переходів сертифікатів на земельну частку (пай) на підставі договорів склала 133,4 тис., в тому числі 101,3 тис. успадковано, 26,2 — подаровано, 5,4 тис. — продано і 0,5 тис. обміняно. Це незначні обсяги, порівняно з кількістю громадян, які отримали земельні сертифікати (2,1 відсотка). Але за чотири місяці 2000 р. легально таких операцій здійснено більше, ніж за три попередні роки. Експерти із

земельних відносин застерігають про можливість забезпечення боргових зобов'язань посередницьких комерційних структур земельними паями, що передані їм у оренду власниками земельних сертифікатів. Це можливо, оскільки реальними власниками землі станом на 1 червня поточного року стало всього 305 тис. громадян, або близько 5 відсотків тих, хто одержав державний акт на право приватної власності.

Дієвим захистом проти порушень земельного законодавства є прийняття нової редакції Земельного кодексу, в якому б містилися норми щодо приватної власності, ринку землі, іпотечного кредитування, зняття обмежень на розмір площ для ведення фермерських і особистих селянських господарств, обов'язковості

використання земель сільськогосподарського призначення безпосередньо власником або орендарем тощо.

Основним змістом регуляторної політики у постструктуризаційний період повинні бути задоволення економічних інтересів селян-власників земельних та майнових паїв, створення нових робочих місць у сільській місцевості, зростання добробуту людей. З цією метою новостворені формування мають органічно поєднувати ефективність господарювання, обмеження свого економічного егоїзму стосовно розмірів орендної плати за земельні паї із утриманням належних конкурентних позицій на внутрішньому і зовнішніх ринках продукції, що виробляють.

Література

1. Постанова Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. № 563-ХІІ // Аграрна реформа в Україні. — К. — 1996. — С. 17 — 18.

2. Мінагрополітики. - Про хід формування власності в підприємствах і організаціях системи Мінагрополітики України за станом на 1 січня 2000 року. - К. - С. 5 - 7

3. Малік М.Й. Сільськогосподарська кооперація як складова аграрної реформи. — Економіка АПК. — 1999. — № 1. — С. 63 — 64; Оніщенко О.М. Сільськогосподарські виробничі кооперативи: оцінка положень формування та функціонування. —

Економіка України. — 1999. — № 1. — С. 61 — 63.

4. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2000 р. № 783 “Про проведення індексації грошової оцінки земель”.

5. Держкомстат. — Селянські (фермерські) господарства України. — К. — 1999. — С. 35 — 36.

6. Держкомстат. — Показники єдиного державного реєстру підприємств та організацій України. — К. — 2000. — С. 24.

7. Держкомстат. — Показники єдиного державного реєстру підприємств та організацій України. — К. — 2000. — С. 38.